

ХҒТАР 16.21.47

DOI

С.Қ. ҚҰЛМАНОВ *А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты**(e-mail: sarsenkulmanov@gmail.com)*

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЖАРЫСПАЛЫЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҮРТКІЖАЙТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада жалпы және қазақ тіл біліміндегі термин жарыспалылығы (синонимділік, дублеттілік, варианттылық) құбылысының табиғатына, қалыптасу себептеріне және құрылымдық-семантикалық ерекшеліктеріне арналған зерттеулерге сүйене отырып және тілдік материалдарға талдау жасау барысында ғылыми тұжырымдар жасалды. Зерттеуде терминологиядағы жарыспалылыққа қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың (О.С. Ахманова, Д.С. Лотте, В.М. Лейчик, С.В. Гринев, Ш.Құрманбайұлы және т.б.) теориялық көзқарастары сараланып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданды.

Мақалада терминологиялық жарыспалылықтың негізгі тілдік себептерінің бірі ретінде бір ұғымның бірнеше атаумен берілуі нәтижесінде терминдік бірізділіктің сақталмауы, ғылыми мәтіндер мен аударма тәжірибесінде мағынаның дәл берілмеуі және қолданыстағы әркелкілік мәселелері қарастырылды. Сонымен қатар жарыспалы терминдердің пайда болуына әсер ететін түрткіжайттар – кірме терминдердің молдығы, ұлттық балама жасау үдерісі, әртүрлі ғылыми салалардағы ұғымдық ерекшеліктер, аудармадағы баламалау стратегиялары жан-жақты сипатталды.

Зерттеу нәтижесінде қазақ терминологиясындағы жарыспалылықтың құрылымдық тұрғыдан шет тілдерінен енген түбір және туынды терминдерді, біріккен сөздерден, қос сөздерден және сөз тіркестерінен тұратын терминдік бірліктерді аудару барысында көрініс беретіні анықталды. Мақалада терминдерді сұрыптау мен жүйелеу, морфемдік, лексика-семантикалық, функционалды-семантикалық талдау және синхрондық әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижесінде жасалған тұжырымдар қазақ тіліндегі ғылыми аударма мен терминологияны біріздендіру мен стандарттауға теориялық және практикалық негіз бола алады.

Түйін сөздер: терминология, терминдік синонимділік, терминдік дублеттілік, терминдік жарыспалылық, ғылыми аударма, төл терминдер, кірме терминдер, балама терминдер.

Кіріспе

Тіл білімінде мағыналары бір-біріне тең, бірінің орнына бірі қолданылып, синонимдік қатар құрай алатын, жазылуы мен айтылуы әртүрлі тілдік бірліктер «жарыспалы сөздер» деп аталады. Мысалы, *асқақ*, *өрішіл* (амбициозный); *сәулеткер*, *сәулетші*, *сәулет өнерпазы* (архитектор); *салтанат*, *рәсім* (церемония); *мемлекет иелігінен шығару*, *ұлттық меншіктен айыру*, *ұлт меншігінен алу* (денационализация); *текетірес*, *өштесу*, *егес*, *тайталас* (конфронтация); *іске асыру*, *жаратым*, *жарату* (реализация); *үстеме*, *үстемеақы*, *үстелім* (надбавка); *айыпақы*, *тұрақсыздық айыбы*, *тұрақсыздық төлемі*, *сертті айып* (неустойка); *торап*, *желі*, *түйін* (сеть); *қорытынды*, *дәйектеме*, *тұжырым* (заключение); *сыбайлас*, *амалдас*, *айлас*, *әрекеттес*, *ымжымдас* (сообщник); *жалтарма жауап*, *сырғытпа жауап* (отписка) және т.б. Мұндай құбылыс әсіресе қазіргі кезде кез келген тілдің терминологиясында бе-лең алып, *термин синонимділігі*, *термин дублеттілігі*, *термин варианттылығы*, *термин жарыспалылығы* деп аталып жүр.

Тілші ғалымдар терминологиядағы бұл құбылысқа қатысты екі түрлі көзқарасты ұстанады:

1) бір топ ғалымдар (О.С. Ахманова, Д.С. Лотте, А.А. Реформатский және т.б.) терминологияда «синонимділікке (дублеттілік, варианттылық, жарыспалылық) орын жоқ» деп есептеп, бұл құбылыс әртүрлі ғылым салаларында терминдерді біріздендіруді қиындатады деген пікірде;

2) кейбір зерттеушілер (В.М. Лейчик, С.В. Гринев, К.Я. Авербух, В.А. Татаринев, Г.О. Винокур, Б.Н. Головин, В.П. Даниленко, В.М. Турчин және т.б.) мұндай құбылысты терминологияда «болуы мүмкін әрі орынды» деп есептейді және ол терминологияны байытуға және оны халықаралық стандарттармен үйлестіруге мүмкіндік береді деп санайды. Осы тұрғыдан алғанда, терминологиядағы синонимдік қатарлар, дублет атаулар мен жарыспалы қолданыстардың пайда болу себептері, қызметі мен шектеулері арнайы талдауды қажет етеді.

Мақалада терминологиядағы синонимділік, дублеттілік және варианттылық мәселелері отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында бұл құбылыстардың ұғымдық шекарасы, өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалып, олардың ғылыми дискурстағы орны мен терминжасам үдерісіндегі рөлі талданады. Сонымен қатар әртүрлі ғылыми мектептер мен бағыттар өкілдерінің көзқарастары салыстырылып, терминологиялық жүйенің қалыптасуы мен дамуындағы аталған құбылыстардың маңызына баға беріледі.

Ғалымдардың бір тобы терминологияда синонимия құбылысының бар екендігін мойындап, мынадай пікірлер айтады: терминологияда *мағыналық*, *формалық*, *функционалдық* және *стилистикалық синонимдер* болады

(В.М. Лейчик), «жарыспалы» (вариант) терминдер *абсолютті синонимдер мен баламаларға* (эквиваленттерге) жіктеледі (С.В. Гринев), терминнің варианттары ретінде тек *абсолютті синонимдер* (дублеттер) саналады (К.Я. Авербух), терминдік синонимдер мынадай түрлерге бөлінеді: *формалық-құрылымдық варианттар, ономаσιологиялық варианттар және синонимдердің өзі* (В.А. Татаринев); кейбір терминологтардың пікірінше: «терминологияда кездесетін *абсолютті синонимия* – мағына жағынан да, стилистикалық реңк тұрғысынан да айырмашылығы жоқ синонимдер» (І.М. Кочан).

Кейбір ғалымдар (В.П. Даниленко) терминологиядағы *дублеттілік* пен *синонимияны* бірдей мәнде қолданып, оларды баламалы ұғымдар ретінде қарастырса, енді бір зерттеушілер (Е.А. Иванникова, С.Д. Шелов) дублеттерді тек абсолютті синонимдер ретінде қарастырып, терминдік дублеттерді терминдік синонимияның ерекше түрі ретінде санайды.

Енді бір топ ғалымдар (Е.Н. Толикина, А.П. Коваль, И.С. Квитко, С.В. Гринев-Гриневич) терминологияда «синоним терминдер» болмайды деп, «дуб лет терминдер» деген атауды ғана қолданады.

Кейбір ғалымдар «терминологиядағы синонимия» немесе «дублеттілік» құбылысын «жарыспалылық» (вариантность) терминімен атайды (Е.В. Карпинская, Л.К. Граудина, В.П. Даниленко; Е.В. Смирнова).

Мақалада соңғы пікір негізге алына отырып, «жарыспалылық» термині қолданылды және аталған құбылысқа негізгі себеп болатын лингвистикалық түрткіжайттар, атап айтқанда, аударма барысында туындайтын жарыспалы қолданыстардың құрылымдық-семантикалық сипаты қарастырылады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Тіл білімінде терминологиядағы синонимия, дублеттілік, варианттылық (жарыспалылық) туралы пікірлер түрліше болып келеді. Мысалы, В.М. Лейчик дублеттерге мағынасы бірдей, бірақ түбірі әртүрлі сөздер жататынын айта келе, термин мағынасының терминологиялық емес лексикалық бірліктермен, мысалы, әдеби тілге жатпайтын жаргон, кәсіби сөздер немесе диалектизмдермен сәйкес келген жағдайларды синонимия ретінде қарастырады [1, 103-107]. Ал Р.М. Шамилов дублет терминдердің қолданылуын «күрделі ғылыми терминдердің орнына ауызекі тіл, жаргон, диалектизм немесе орыс тектес сөздер сияқты неғұрлым таныс тілдік бірліктерді пайдалану арқылы ақпаратты жеңілдетіп жеткізу тәсілі» және «бұл тәсіл ғылыми-техникалық терминдерді кең аудиторияға, әсіресе кәсіби білімі жоқ немесе төмен тұтынушыларға түсінікті ету мақсатында қолданылады» деп түсіндірсе [2, 169], Е.В. Смирнованың пікірінше, термин дублеттілігі кейбір терминдердің халықаралық (латын немесе грек текті) және ұлттық баламасының қатар қолданылуы, ең алдымен,

осы ұғымды ана тілінің құралдарымен түсіндіруге деген талпыныстан туындайды [3, 192].

Зерттеуші Б. Жөнкешов «синоним терминдер», «балама терминдер», «толық синоним терминдер», «шартты синоним терминдер», «вариант терминдер», «дублет терминдер» ұғымдарының айырмасын былайша ашып көрсетеді: «*Синоним терминдер* – бір тіл аясында мағынасы бірдей не өте жақын келетін, тең мағыналы терминологиялық бірліктер. Ал *балама терминдер* көбіне өзге тілдердегі терминологиялық жүйелерден алынған, аударма сөздіктер арқылы ұсынылатын және қазақ тіліндегі терминдерге мағыналық тұрғыдан жуық келетін атаулар болып табылады. Мағынасы толық сәйкес келетін терминдер *толық синонимдер* деп аталады, ал мағыналық сәйкестігі жартылай ғана болатындары *шартты синоним* терминдер ретінде қарастырылады. Терминнің формалық өзгеріске түсуі нәтижесінде қалыптасқан бірліктер *вариант терминдер* деп танылып, олар толық синонимдер қатарына жатады. Ал *дублет терминдер* – түрлі формада қолданылғанымен, мағынасы жағынан абсолютті тең синонимдер» [4].

Көптеген ғалымдардың пікірінше, «терминологиядағы синонимділік» немесе «дублеттілік» ретінде негізінен «жарыспалылық» құбылысы түсініледі (мысалы, *офтальмолог* – *окулист* және т.б.) [5, 185; 3, 191].

Терминтанушы Ш. Құрманбайұлы бірнеше нұсқада жарыспалы қолданылатын терминдерге *интернет* – *ғаламтор*, *ұялы телефон* – *қалтателефон*, *публицистика* – *көсемсөз*, *қоғамсөз* және т.б. мысалдар келтіре отырып, терминдердің бірізді қолданылмауының негізгі екі себебін былайша көрсетеді: 1) бекітілген терминдерді жұртшылыққа дұрыс жеткізіп, олардың қолданылуын үйлестірудің әлсіздігі; 2) термин жасау мен бекіту жұмыстарының кәсіби деңгейде жүргізілмеуі [6, 85-89].

Қазіргі кездегі қазақ тіліндегі ғылыми аудармада варианттылық пен жарыспалылық заңды құбылыс саналады. Ғалым Қ.Айдарбек бастапқыда «личный счет» – «бетесеп», «жеке есеп», «экстрасенс» – «болжамгер», «емгер», «патриот» – «елжанды», «ұлтжанды», «отансүйгіш» тәрізді баламалар қатар жүргенін айта келе, термин жасау барысында бір нұсқа барлық мағынаны қамтымайтынын мынадай мысалдармен түсіндіреді: ««status» сөзі «мәртебе» деп аударылғанмен, ол «құқықтық жағдай» ұғымын дәл жеткізбейді, өйткені «мәртебе» көбіне «абырой, дәреже» мағынасымен шектеледі» [7, 265-268].

Зерттеушілер терминологиядағы жарыспалылық құбылысының пайда болуын түрліше түсіндіреді. Мысалы, В. Пилецкийдің пікірінше, бұл құбылыс мәтіндерде арнайы атаулардың орнына кей жағдайларда, мысалы, а) шет тілінен енген терминнің ғылыми мәнін ашу мен түсіндіру мақсатында; ә) ұғым

шекарасы айқын болмаған жағдайда ойды нақты жеткізу үшін; б) мәтінде бір сөздің немесе тіркестің қайталануын болдырмау үшін екінші терминдік атауларды қолданудан туындайды [8, 116].

Ғалым Қ.Айдарбек қазіргі қазақ терминологиясында жиі байқалатын терминдердің жарыспалылық құбылысының қалыптасуына: «а) бірнеше кірме атаулардың қолданылуы; ә) қазақ тілінде термин бола тұрып, кірме термин қабылдау; б) кірме терминге эквивалент ретінде неологизм жасау» негіз болады десе [8, 265], зерттеуші Б. Жонкешов терминдік жарыспалылықтың пайда болуына әсер ететін мынадай үш негізгі түрткіжайтты атайды: 1) кірме сөздердің молдығы – бұл байырғы және кірме терминдердің қатар қолданылуына себеп болады (мысалы, *тіл білімі – лингвистика*); 2) синонимдердің бірін метонимиялық мағынада қолдану (мысалы, *лексика – сөздік*); 3) әртүрлі ғылыми салалардағы көзқарастардың ерекшелігі – бір ұғым түрлі атауға ие болуы мүмкін (мысалы, *лавсан – сауда атауы, терепласт – техникалық атау, полиэтилентерефталат – химиялық атау*) [4].

Кейбір зерттеушілер жарыспалылықтың (термин-синонимдердің) қалыптасуына: «1) шеттілдік терминнің орнына халық ұсынған перифразалық атаулардың (*онкологиялық ауру – қатерлі ісік – жаман ауру, туберкулез – құрт ауруы – өкпе ауруы, президент – елбасы – мемлекет басшысы*); 2) шеттілдік термин мен оның аударма баламасының (*операция – ота, реанимация – жансақтау, гимн – әнұран, организм – ағза және т.б.*) және 3) төл терминдердің орнына шет тілдік баламалардың қолданылуы (*ауызашар – ифтар, тұсаукесер – презентация, бәссауда – аукцион*)» себеп болады десе [9, 136-137], енді бір зерттеулерде терминдердің жарыса қолданылуының негізгі екі түрі көрсетіледі: а) қазақ тіліндегі термин мен оның орыс тіліндегі немесе орыс тілі арқылы еуропа тілдерінен енген нұсқасы қатар қолданыста жүреді, яғни кірме атау мен төл балама бір ұғымды білдіру үшін параллель түрде жұмсалады; ә) орыс тіліндегі немесе орыс тілі арқылы енген бір терминнің қазақ тілінде бірнеше баламасы ұсынылып, олардың барлығы ғылыми және ресми мәтіндерде қатар қолданылады [10, 93].

Мақалада жалпы тіл білімі мен қазақ тіл біліміндегі терминология саласында синонимділік, дублеттілік және жарыспалылық құбылыстарына арналған ғылыми-теориялық зерттеулер кеңінен қамтылды. Зерттеу барысында қазіргі қазақ терминологиялық қорының нақты тілдік деректері негізгі материал ретінде алынып, аталған құбылыстардың қалыптасуы мен дамуында рөл атқаратын лингвистикалық түрткіжайттарды айқындау мақсаты көзделді. Осы мақсатқа сәйкес терминологиялық бірліктерді іріктеу, сұрыптау және жүйелеу жұмыстары жүргізіліп, олардың құрылымдық ерекшеліктерін анықтау үшін морфемдік (құрылымдық) талдау әдісі қолданылды. Сонымен қатар термин-

дердің мағыналық жіктелуін, ұғымдық арақатынасын және семантикалық аясын нақтылау мақсатында лексика-семантикалық топтау жүзеге асырылды. Терминдердің қолданыс ерекшеліктері мен қызметтік жүктемесін ашу үшін жүргізілген функционалды-семантикалық талдау әдісі олардың ғылыми мәтіндегі орны мен прагматикалық қызметін саралауға септігін тигізеді. Зерттеу синхрондық тәсіл негізінде жүргізілгендіктен, қазіргі кезеңдегі қазақ терминологиясының жай-күйі, ішкі жүйелік байланыстары мен даму үрдістерін айқындауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Салалық терминологиялық сөздіктерге тіркелген және БАҚ-та кездесетін терминдердің лингвистикалық, оның ішінде шет тілдерінен енген терминдер мен оларды аудару барысынан туындаған жарыспалы қолданылуын қарастыра келе, оларды құрылымы жағынан төмендегіше жіктеуге болады:

1) орыс тіліне еуропа тілдерінен енген түбір терминдерді аудару барысында туындаған жарыспалылық:

- сол терминнің өзінің және оның баламасының (түбір сөз) қолданылуы: *процесс – процесс, үдеріс, үрдіс; функция – функция, қызмет; квота – квота, үлес; модель – модель, үлгі; пост – пост, бекет; брокер – брокер, делдал; авария – авария, апат; бизнесмен – бизнесмен, кәсіпкер және т.б.;*

- сол терминнің өзінің және оның баламасының (туынды сөз) қолданылуы: *адресант – адресант, сөйлеуші; номенклатура – номенклатура, атау; диверсификация – диверсификация, әртараптандыру; инфляция – инфляция, құнсыздану; амортизация – амортизация, өтелім; арбитражер – арбитражер, төрелікші; диспониент – диспониент, басқарушы; олигархия – олигархия, шонжарлық; олигополия – олигополия, өктемдік; стагфляция – стагфляция, тұралау; сюрвейер – сюрвейер, сарапшы және т.б.;*

- сол терминнің өзінің және оның екі сөзден құралған баламасының (балаларының) қолданылуы: *эстамп – эстамп, нақыштаңба; магистраль – магистраль, күрежол, күресым, альвеола – альвеола, қызылиек және т.б.;*

- сол терминнің өзінің және оның қос сөзден тұратын баламасының қолданылуы: *миграция – миграция, көші-қон; мигрант – мигрант, көшіп-қонушы және т.б.;*

- сол терминнің өзінің және оның сөз тіркесінен тұратын баламасының қолданылуы: *иммиграция – иммиграция, көшіп келу; абзац – абзац, азат жол; аджуванто – аджуванто, жасанды тіл; афоризм – афоризм, нақыл сөз; патруль – патруль, күзет шолу; аккредитив – аккредитив, сенімгерлік тапсырым; инаудит – инаудит, ішкі аудит; инвестор – инвестор, қаражат салушы және т.б.;*

- сол терминнің өзінің және оның әртүрлі тұлғадағы (түбір, туынды, қос

сөз, біріккен сөз, сөз тіркесі) баламаларының қолданылуы: *новация* – *новация*, *жаңартпа*, *жаңалық*; *лингвистика* – *лингвистика*, *тіл білімі*, *тіл ғылымы*, *тілтаным*; *принцип* – *принцип*, *қағидат*, *ұстаным*; *девальвация* – *девальвация*, *құнсыздану*, *бағаны түзеу*; *классификатор* – *классификатор*, *сыныптауыш*, *жіктегіш*, *топтастырғыш*, *жіктеуіш*, *сыныптаушы*, *жіктеуші*, *таптастырушы*; *бюрократизм* – *бюрократизм*, *төрешілдік*, *кеңсешілік*; *модификация* – *модификация*, *түрлендіру*, *өзгерім*, *жетілдіру*, *өзгерту*, *түрлену*, *жаңарту*, *түрленім*; *юрисдикция* – *юрисдикция*; *заңдық құзыры*, *заң құзыреті*, *құқықтық өкілеттік*; *дивиденд* – *дивиденд*, *үлесақы*, *үлеспайда*; *досье* – *досье*, *дерекнама*, *деректеме*; *консорциум* – *консорциум*, *бірлестік*, *уақытша келісім*; *фактор* – *фактор*, *ықпал*, *түрткіжайт*; *эскалация* – *эскалация*, *ушығу*, *өріш*, *өріштіу*, *ушықтыру*, *күшею*; *регламент* – *регламент*, *ісереже*, *тәртіп*, *уақыт тәртібін реттеу*, *реттеме*, *уақыт тәртібі* және т.б.;

- сол терминнің өзінің және оның қазақ тілінің заңдылығына бейімделген нұсқасының қолданылуы: *инспектор* – *инспектор*, *інспектір*; *автослесарь* – *автослесір*, *автослесар* және т.б.;

- сол терминнің өзінің және оның қазақ тілінің заңдылығына бейімделген нұсқасы мен баламасының қолданылуы: *табель* – *табель*, *тәбіл*, *тізімдік* және т.б.;

- сол терминнің өзінің және оған қазақ тілінің жұрнағын жалғау арқылы жасалған терминнің қолданылуы: *авалист* – *авалист*, *авальшы*; *консигнатор* – *консигнатор*, *консигнатиш* және т.б.;

- сол терминнің өзінің және оған қазақ тілінің жұрнағын жалғау арқылы жасалған сөз бен әртүрлі тұлғадағы (туынды, біріккен, сөз тіркесі) баламасының (баламаларының) қолданылуы: *аккредитация* – *аккредитация*, *аккредиттеу*, *тіркеу*; *таксация* – *таксация*, *таксалау*, *есептеп бағалау*, *баға кесу*; *траст* – *траст*, *трасты*, *трастылық*, *сенімгерлік* және т.б.;

- сол терминнің өзінің және оған қазақ тілінің жұрнағы жалғанған сөз бен қазақ сөзі тіркесінің қолданылуы: *брокераж* – *брокераж*, *брокераждық* *сыйақы* және т.б.;

- сол терминнің түбіріне қазақ тілінің жұрнақтарын жалғау арқылы жасалған бірнеше терминнің қолданылуы: *экспортер* – *экспорттаушы*, *экспортиш* және т.б.;

- сол терминнің түбіріне қазақ тілінің жұрнағын жалғау және әртүрлі тұлғадағы (туынды, біріккен, сөз тіркесі) баламасының (баламаларының) қолданылуы: *лимитирование* – *лимиттеу*, *шектеу*; *аморфность* – *аморфтық*, *тұлғасыздық*, *түрсіздік*; *актуализация* – *актуалдау*, *өзектілендіру*, *өзектілену*, *өзектендіру*, *өзекті сипат беру*; *таргетирование* – *таргеттеу*, *нысана-*

лау; *реновация* – *реновациялау, қайта жаңарту, қайта жаңартпа, қайта жаңғыртпа* және т.б.;

- сол терминнің түбір тұлғасы және оған қазақ тілінің қосымшасын жалғау арқылы жасалған терминнің қолданылуы: *абсолютно* – *абсолют, абсолютті* және т.б.;

- сол терминнің түбіріне қазақ тілінің жалғауларын жалғау арқылы жасалған бірнеше терминнің қолданылуы: *декапитализация* – *капиталсыздандыру, капиталсыздану* және т.б.;

- сол терминнің түбіріне қазақ тілінің жалғауларын жалғау арқылы жасалған терминнің және баламасының қолданылуы: *сбалансированность* – *баланстылық; теңгерімділік* және т.б.;

- сол терминнің түбірі мен қазақ тіліндегі сөздің тіркесуі: *реинвестиция* – *қайта инвестициялау, кері инвестиция* және т.б.;

- сол терминнің түбірі мен қазақ тіліндегі сөздің тіркесуі және баламасының қолданылуы: *регрессант* – *регресс қоюшы, кері талап қоюшы; реимпорт* – *кері импорт, кері қайтарылған импорт* және т.б.;

- қазақ тіліндегі бірнеше сөздің (сөз тіркесінің) қолданылуы: *мотив* – *уәж, түрткі; амбициозный* – *өрішіл, асқақ; трактация* – *талқыланым, талқылама; реагирование* – *ден қою, жауап қайтару; реструктуризация* – *қайта құрылымдау, құрылымын өзгерту; церемония* – *рәсім, салтанат; денационализация* – *мемлекет иелігінен шығару, ұлт меншігінен алу, ұлттық меншіктен айыру; конфронтация* – *текетірес, егес, өштесу, тайталас; реализация* – *жаратым, жарату, іске асыру* және т.б.;

- орыс тіліне еуропа тілдерінен енген бір түбірлі терминдердің баламасы ретінде сол терминнің өзінің және бірнеше сөздің (сөз тіркесінің) қолданылуы: *нарколог* – *нарколог, наркология* – *наркология; наркомания* – *нашақорлық; наркотик* – *есірткі; наркобизнес* – *есірткі бизнесі; наркомания* – *нашақорлық; наркоторговля* – *есірткі саудасы; наркобизнес* – *есірткі бизнесі; конфликт* – *жанжал, тартыс; қақтығыс; конфликтология* – *конфликтология* және т.б.;

2) орыс тіліне еуропа тілдерінен енген күрделі (біріккен, қос) терминдерді аудару барысында туындаған жарыспалылық:

- екі сөзден біріккен терминнің баламасы ретінде сол терминнің өзі және біріккен сөзден тұратын баламасының қолданылуы: *квалиметрия* – *квалиметрия, сапаөлшеуші* және т.б.;

- екі сөзден біріккен терминнің баламасы ретінде сол терминнің өзінің және оның құрамындағы сөз бен қазақ тілінің сөзінен тұратын тіркестің қолданылуы: *гиперинфляция* – *гиперинфляция, әсіре инфляция* және т.б.;

- екі сөзден біріккен терминнің баламасы ретінде сол терминнің өзінің және

сөз тіркесінен тұратын баламасының қолданылуы: *коммивояжер* – *коммивояжер*, *қыдырма саудагер* және т.б.;

- қос сөзден тұратын терминнің баламасы ретінде сол терминнің және оның әртүрлі нұсқаларының қолданылуы: *смарт-карта* – *смарт-карта*, *зияткерлік-карта*; *программист-аналитик* – *аналитик-программалаушы*, *талдамашы-бағдарламашы*; *агент-делькредере* – *агент-делькредере*, *делькре дере агент*; *банк-кастодиан* – *банк-кастодиан*, *кастодиан-банк* және т.б.;

- қос сөзден тұратын терминнің баламасы ретінде сол терминнің құрамындағы бір сөз бен қазақ тіліндегі бір сөзден тұратын қос сөздің қолданылуы: *банк-гарант* – *кепілгер-банк*, *кепіл-банк* және т.б.;

3) бір сыңары орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөзден, екінші сыңары орыс тілінің сөзінен құралған қос сөзден тұратын күрделі терминдерді аудару барысында туындаған жарыспалылық:

- сол терминнің өзінің және сыңарларының аударылып (немесе аударылмау) қолданылуы: *брутто-ставка* – *брутто-ставка*, *брутто-мөлшерleme*, *жалпы ставка* және т.б.;

- орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сыңарының сол қалпында, ал орыс тіліндегі сыңарының аударылуы және баламасының қолданылуы: *дом-музей* – *музей-үй*, *мұражай* және т.б.;

- орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сыңарының сол қалпында, ал орыс тіліндегі сыңарының аударылып және екі сыңарының да аударылып қолданылуы: *стоп-лист* – *стоп-парақ*, *тоқтатым-парақ* және т.б.;

- еуропа тілдерінен енген сыңарының сол қалпында, ал орыс тіліндегі сыңарының аударылып қолданылуы: *кинолетопись* – *киножылнама*, *киношежіре* және т.б.;

- еуропа тілдерінен енген сыңарының сол қалпында, ал орыс тіліндегі сыңарының аударылып қолданылуы және баламасының қолданылуы: *автозаправщик* – *автоқұйғыш*, *автожанармайқұйғыш*, *автоқұйғы*, *жанармай құюшы*; *ресурсосбережение* – *ресурсстарды үнемдеу*, *қорүнемдеу*, *ресурс сақтау*, *ресурсты сақтау* және т.б.

4) орыс тіліндегі терминдерді аудару барысында туындаған жарыспалылық:

- сол терминнің өзі және екі немесе одан да көп сөзбен алынуы: *боевик* – *боевик*, *содыр*, *жаугер* және т.б.;

- бір түбірден тараған бірнеше сөзбен (біріккен сөзбен) аударылуы: *выработка* – *өндірім*, *өнімділік*, *өнім*; *закладная* – *кепілхат*, *кепілдеме* және т.б.;

- бірнеше сөзбен немесе сөз тіркесімен аударылуы: *надбавка* – *үстелім*, *үстеме ақы*, *үстеме*, *үстемеақы*; *неустойка* – *айыпақы*, *сертті айып*, *тұрақсыздық айыбы*, *тұрақсыздық төлемі*; *обострение* – *шиеленісу*, *асқыну*, *өрішу*,

ұшығу, дежурный – кезекші, сақшы, күзетші; заключение – қорытынды, тұжырым, дәйектеме; предоставление – беру, ұсыну, табыс ету, берілу; сообщник – сыбайлас, айлас, амалдас, ымжымдас, әрекеттес; соображение – ой-пайым, парық, ой-пікір, түсінік, есеп, пайым, ой, ниет, пікір; разгосударствление – мемлекет меншігінен шығару, мемлекет иелігінен алу; отписка – сырғытпа жауап, жалтарма жауап және т.б.;

- сол сөзге қазақ тілінің жұрнағы жалғану арқылы аударылуы және баламасының қолданылуы: награждение – наградтау, марапаттау және т.б.;

- бір сөзге әртүрлі қосымшалар (жұрнақтар, жалғаулар) жалғану арқылы аударылуы: залужение – шалғындандыру, шалғындану; уязвимость – осалдылық, осалдық; своевременность – уақытылылық, уақыттылық, өзуақыттылық және т.б.;

- екі сөзден біріккен терминнің бірнеше сөз тіркесімен аударылуы: правопреемник – біреудің құқығын ауыстырып алушы, құқықтық мұрагер, құқықтық мирасқор, заңды мұрагер; наукоемкость – ғылымды қажетсінушілік, ғылыми қамтымдық, ғылымды қажетсіну, ғылыми қамтымдылық және т.б.;

- бірнеше сөзден құралған терминдік тіркестің бірнеше сөз тіркесімен аударылуы: время обслуживания – қызмет көрсету уақыты, қызмет ету уақыты; время простоя – қаңтарылу уақыты, тұрып қалу уақыты; насыщение спроса – сұранысты молықтыру, сұранысты толықтыру; научная деятельность – ғылыми қызмет, ғылыми іс-әрекет; приветственное слово – құттықтау сөз, ілтипат сөз және т.б.;

5) қазақ тіліндегі сөздерді аудару барысында туындаған жарыспалылық:

- орыс тіліне еуропа тілдеріне енген бірнеше сөздің баламасы ретінде қолданылуы: делдал – брокер, дилер, маклер; шегерім – бонус, дисконт; атаулы – адресный, номинальный; бедел – авторитет, репутация және т.б.

- орыс тіліне еуропа тілдеріне енген және орыс тілі сөздерінің баламасы ретінде қолданылуы: жария – легальный, публичный, гласный; заңды – легальный, законный, юридический; заңсыз – неправомерный, незаконный; теріс – неправомерный, отрицательный, негативный; дербес – лицевой, самостоятельный, частный, персональный, автономный; заңдылық – легитимность, законность, закономерность; тәртіп – дисциплина, режим, порядок, правила, распорядок; жасырын – латентный, негласный, скрытый, анонимный, тайный және т.б.

- орыс тілі сөздерінің (сөз тіркесінің) баламасы ретінде қолданылуы: мәжбүрлеу – принуждение, понуждение; өтініш – обращение, заявление; ұйғарым – определение, предписание; айғақ – свидетельство, показание, улика, доказательство; пизғыл – побуждение, намерение, умысел; жаза – наказание, взыскание, кара; бүлікші – бунтовщик, мятежник; айып – начет, вина, штраф; кепілхат – гарантийное письмо, закладная және т.б.

б) сөз тіркестерін аудару барысында туындаған жарыспалылық:

а) орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөз бен орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөз тіркесінен тұратын терминдік тіркестердің аударылуы:

- бір сыңарының бірдей, екінші сыңарының түрліше аударылуы: *словарная статья* – *лұғаттық мақала, сөздік мақала; консолидация займов* – *қарызды шоғырландыру, қарыздарды бірлестіру және т.б.*;

- сыңарларының бірдей, әртүрлі жұрнақтар жалғануы арқылы аударылуы: *документация проектная* – *жобалық құжаттама, жобалау құжаттамасы; профессиональная ориентация* – *кәсіптік бағдар, кәсіби бағдар; диверсификация концентрическая* – *шоғырландырмалы әртараптандыру, шоғырландырылған әртараптандыру және т.б.*;

- сыңарларының аударылмай, қазақ тілінің жалғаулары жалғануы: *комитет кредиторов* – *кредиторлар комитеті, кредиттеушілер комитеті; пластиковая карточка* – *пластикалық карта, пластик карточка; тариф конвенционный* – *конвенциялық тариф, конвенциялық тарифтеу; трастовые операции* – *трастылық операциялар, трастальдық операциялар, трастық операциялар; кредит акцептный* – *акцепт кредиті, акцепттік кредит, акцептілік кредит, акцепттік кредит және т.б.*;

- сыңарларының аударылмай, қазақ тілінің жалғаулары жалғануы немесе сөз тіркесімен аударылуы: *дублирование фильма* – *фильмді дубляждау, фильмге дубляж жасау және т.б.*;

- сыңарларының аударылмай, қазақ тілінің жалғаулары жалғануы және қазақ тілінің заңдылығына бейімделуі: *журнал станционный* – *стансалық журнал, стансалық журнал және т.б.*;

- сыңарларының әртүрлі аударылуы: *рынок региональный* – *аймақтық рынок, өңірлік нарықжәне т.б.*;

- бір сыңарының аударылмай, екінші сыңарының бірдей түбірмен немесе бір түбірден тараған сөздермен аударылуы: *маркетинговый контроль* – *маркетингілік бақылау, маркетингтік бақылау; банковская ликвидность* – *банк өтімділігі, банктік өтімділік; дисконтная политика* – *дисконт саясаты, дисконттық саясат; лизинг компенсационный* – *өтемақылық лизинг, өтемдік лизинг; маржа гарантийная* – *кепілді маржа, кепілдікті маржа; абонентская плата* – *абоненттік төлем; абоненттік төлемақы; акт экспертизы* – *сараптама актісі, сараптау актісі, сараптама акті; аналитические материалы* – *талдамалық материалдар, талдау материалдары және т.б.*;

- бір сыңарының аударылмай, бір сыңарының әртүрлі аударылуы: *бюджетная классификация* – *бюджеттік сыныптама, бюджеттік жіктеме; коммерческий риск* – *коммерциялық тәуекел, коммерциялық қатер; бюджетный процесс* – *бюджет процесі, бюджет үдерісі, бюджеттік іс*

жүргізу; валютные блоки – валюталық блоктар, валюталық одақтар; рентабельность активов – активтердің пайдалылығы, активтердің тиімділігі, активтердің табыстылығы, активтердің қайтарылымдылығы; риск инвестиционный – инвестициялық тәуекел, инвестициялық тәуекелділік, инвестициялық қауіп; баланс консолидированный – шоғырландырылған баланс, бірлестірілген баланс, консолидтелген баланс және т.б.;

- бір сыңарының бірдей, ал екінші сыңарының аударылмауы немесе әртүрлі аударылуы: политика фискальная – қазыналық саясат, қазына саясаты, фискальдық саясат; политика девизная – девиздік саясат, ұранишыл саясат; нефундированные займы – фундирленбеген қарыздар, тиянақсыз қарыз; рынок форвардный – форвардтық нарық, жетекші нарық; рыночный механизм – нарық тетігі, нарықтық механизм және т.б.;

- бір сыңарының аударылмауы, екінші сыңарының бірде аударылуы, бірде аударылмауы: идентификационный код – сәйкестендіру коды, идентификация коды; норма амортизации – тозымшұл нормасы, өтемшұл нормасы, амортизация нормасы; норма рентабельности – тиімділік нормасы, пайдалылық нормасы, рентабелділік нормасы; тариф автономный – дербес тариф, автономды тариф; трастовая компания – трастылық компания, сенімгерлік компаниясы; амортизационный фонд – амортизациялық қор, өтелім қоры және т.б.;

- бір сыңарының қазақ тілінің заңдылығына бейімделуі, екінші сыңарының аударылуы: национальный режим – ұлттық режім, ұлт тәртібі және т.б.;

- сыңарларының әртүрлі аударылуы: партнерство некоммерческое – бейкоммерциялық әріптестік, коммерциялық емес серіктестік; режим экономии – үнем режімі, үнемдеу режімі, үнемдеу тәртібі, үнем тәртібі; рентабельность капитала – капиталдың пайдалылығы, капиталдың тиімділігі, капиталдың рентабельділігі және т.б.

ә) орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөз бен орыс тілі сөзінен тұратын терминдік тіркестердің аударылуы:

- сөз тіркестерімен аударылуы: номинальная стоимость – нақты құн, атаулы құн; потенциальный поставщик – әлеуетті өнім беруші, ықтимал өнім беруші, әлеуетті жеткізуші; ликвидные средства – өтімді қаражат, өтімді құралдар; аналитическая записка – талдаухат, талдамалық жазба; контракт срочный – мерзімді келісімшарт, жседел келісімшарт; фиксированные цены – тіркелген баға, келісімді баға; валюта иностранная – шетел валютасы, шетелдік валюта; капитал оборотный – айналым капиталы, айналымдағы капитал; коммандитное товарищество – сенімгерлік серіктестік, сенім серіктестігі; гармонизация налогов – салықтарды үйлесімдендіру, салықтарды үйлестіру және т.б.;

- орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сыңарының аударылмауы, орыс тіліндегі сыңарының әртүрлі қосымшалы сөзбен аударылуы *норма выработки – өндірім нормасы, өндіру нормасы; маркетинг развивающий – дамытушы маркетинг, дамушы маркетинг; биржевая паника – биржа дүрбелеңі, биржалық әбігерлік, биржадағы үрей; биржевая сводка – биржалық ақпар, биржалық мәлімет; бюджетные назначения – бюджеттік арналым, бюджеттік тағайындау; биржевой сбор – биржалық алым, биржа алымы; товарные запасы – тауарлардың босалқы қорлары, тауар қоры; тариф льготный – жеңілдікті тариф, жеңілдетілген тариф және т.б.;*

- орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сыңары мен қазақ тіліндегі сөзден тұратын сөз тіркесімен және қазақ тіліндегі сөз тіркесімен аударылуы: *аварийная обстановка – авариялық ахуал, авариялық жағдай, апаттық жағдай; иммобилизация средств – қаражатты иммобилизациялау, қаражатты шашырату; капитальные вложения (капиталовложения) – капитал жұмсалымы (капитал жұмсалымы), күрделі салым, күрделі салымдар, күрделі қаржы жұмсалымы; пошлины импортные – импорттық баж, әкелім бажы; рестриктивные меры – рестриктивтік шаралар, шектеу шаралары; норма прибыли – пайда нормасы, пайда шектемесі, пайда мөлшері; гуманитарная помощь – гуманитарлық көмек, ізгілік көмек, гуманитарлық жәрдем; банк данных – деректер банкі, дерекқор банкі, дерек банкі, деректер қоры, дерекқор; экспериментальная площадка – эксперименттік алаң, істәжірибелік алаң және т.б.;*

- орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөзінің қазақ тілінің заңдылығына бейімделуі мен орыс тіліндегі сыңарының әртүрлі жалғаулы сөзбен аударылуы: *журнал учета – есепке алу журналы, есепке алу жұрналы; журнал судебной – кеме журналы, кеме жұрналы және т.б.;*

- орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөзінің аударылмай, ал орыс тіліндегі сыңарының аудармасының әртүрлі жазылуы: *стандарт золотослитковый – алтын-құйма стандарты, құйма алтын стандарты және т.б.;*

б) орыс тілінің сөзі мен орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөз тіркесінен тұратын терминдік тіркестердің аударылуы:

- қазақ тіліндегі сөз тіркестерімен аударылуы: *спрос негативный – жайсыз сұраныс, теріс сұраныс; спрос селективный – талғамалы сұраныс, іріктемелі сұраныс; положение доминирующее – үстем жағдай, басымдық жағдай; оседание вкладов – салымдардың шөгуі, салым ақшаның орнығуы; заем компенсационный – өтемақы қарызы, өтемдік қарыз; налоговый зонтик – салық қолшатыры, салық бүркеніші; налоговый иммунитет – салық қорғанышы, салық иммунитеті; отчетность консолидированная – шоғырландырылған есеп-қисап, топтастырылған есеп-қисап, шоғыр-*

ландырылған есептілік, бірлестірілген есептілік; *подряд арендный* – жалгерлік мердігерлік, жалгерлік әдіс; *стоимость нарицательная* – көрсетулі құн, белгіленген құн; *конечный результат* – түпкі нәтиже, шекті нәтиже және т.б.;

- орыс тіліндегі сыңарының аударылуы және орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сыңарының аударылмауы: *собственный капитал* – меншікті капитал, өзіндік капитал; *основной капитал* – негізгі капитал, түп капитал; *доходы фискальные* – фискалдық кіріс, фискалдық табыс; *издержки маркетинга* – маркетингтік шығасы, маркетинг шығындары, маркетинг шығасылары; *расчеты актуарные* – актуарийлік есептер, актуарлық есеп айырысу; *устойчивые пассивы* – орнықты пассивтер, тұрақты пассивтер; *отток капитала* – капиталдың күрт әкетілуі, капитал кетімі және т.б.;

- орыс тіліндегі сыңарының аударылуы және орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сыңарының бірде аударылуы, бірде аударылмауы: *сделка онкольная* – талап етілмелі мәміле, онколдық мәміле және т.б.;

- орыс тіліндегі сыңарының қазақ тілінің заңдылығына бейімделуі мен орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сыңарының әртүрлі жазылуы: *завод автомобильный* – автомобиль зауыты, автомобил зауыты; *завод автосборочный* – автоқұрастыру зауыты, автомобил құрастыру зауыты және т.б.;

- орыс тіліндегі сыңарының қазақ тілінің заңдылығына бейімделуі және орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сыңарының бірде аударылуы, бірде аударылмауы: *счет онкольный* – талап етілмелі шот, онколдық шот және т.б.;

- орыс тіліндегі сыңарының аударылуы және орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сыңарының бірде аударылуы, бірде аударылмауы: *прибыль балансовая* – теңгерімдік пайда, баланстық пайда; *пошлины импортные* – импорттық баж, әкелім бажы; *платежи безакцептные* – акцептісіз төлемдер, ризалықсыз төлемдер; *денежный фетишизм* – ақша фетишизмі, ақшаға табынушылық; *законодательная инициатива* – заң шығару инициативасы, заң шығару бастамасы; *налог прогрессивный* – үдемелі салық, прогрессивті (өспелі) салық; *налогообложение регрессивное* – кемімел салық салу, регресті салық салу; *стоимость фактурная* – куәландырма құн, фактуралық құн және т.б.;

в) орыс тілінің сөзі мен орыс тілінің сөз тіркесінен тұратын терминдік тіркестердің аударылуы:

- қазақ тіліндегі сөз тіркестерімен аударылуы: *удельный вес* – меншікті салмақ, үлестік салмақ; *торговля беспошлинная* – бажсыз сауда, салықсыз сауда; *тайный сговор* – құпия сөз байласу, құпия келісім; *однократность налогообложения* – бірреттік салық салу, салық салудың бір дүркінділігі; *зона беспошлинная* – баж салығы салынбайтын (баж салығынсыз) аймақ, бажсыз аймақ; *горячая точка* – қақтығыс ошағы, шиеленіс ошағы, шиеленіс нүктесі;

денежная единица – ақша бірлігі, ақша өлшемі; издержки переменные – өзгермелі шығасы, тұрақсыз шығындар, айнымалы шығындар, айнымалы шығасы; отсрочка уплаты штрафов – айыппұл төлеу мерзімін ұзарту, айыппұл төлеу мәулеті; рассрочка уплаты штрафов – айыппұлды бөліп-бөліп төлеу, айыппұлды бөліктеп төлеу және т.б.;

- сыңарларының әртүрлі жазылуы: *источник доказательства – дәлелдеме көзі, дәлелдемекөзі; налог подушный – жанбасы салығы, жан басы салығы және т.б.;*

- бір сыңарының қазақ тілінің заңдылығына бейімделуі және бір сыңарының аударылуы: *счет расчетный – есеп айырысу шоты, есептесу шоты және т.б.;*

- бір сыңарының қазақ тілінің заңдылығына бейімделуі мен бір сыңарының аударылуы және екі сыңарының аударылуы: *счет лицевой – дербес шот, бет есеп және т.б.;*

г) орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөздер мен орыс тілі сөздері тіркескен, бірнеше сөзден тұратын аралас терминдік тіркестердің аударылуы:

- қазақ тіліндегі сөз тіркестерімен аударылуы: *юридическая поставка ценных бумаг – бағалы қағаздардың заңды жеткізілімі, құнды қағаздардың заңды жеткізілімі; гарантированный государством заем – мемлекет кепілдік берген қарыз, мемлекеттік кепілдікті қарыз; зона свободного предпринимательства – еркін кәсіпкерлік аймағы, еркін кәсіпкерлік аймақ; негативный подоходный налог – теріс табыс салығы, жағымсыз табыс салығы; условия международной торговли – халықаралық сауда талапшарты, халықаралық сауда талаптары, халықаралық сауда шарттары және т.б.;*

- құрамындағы орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөздің (сөздердің) бірде аударылуы, бірде аударылмауы: *государственная именная стипендия – мемлекеттік атаулы стипендия, мемлекеттік атаулы шәкіртақы; индекс физического объема – нақты көлем индексі, физикалық көлем индексі; бюджет потребительский минимальный – ең төмен тұтыну бюджеті, минималды тұтыну бюджеті, ең төменгі тұтыну бюджеті және т.б.*

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде салалық терминологиялық сөздіктерге енгізілген және БАҚ-та қолданылатын терминдердің жарыспалы қолданысына лингвистикалық түрткіжайттардың бірі – шет тілдерінен енген терминдердің қолданылуы мен оларды аудару себеп болатыны тілдік материалдар негізінде дәйектелді. Мұндай жарыспалылық құбылыстарының себептері мен құрылымдық ерекшеліктері төмендегіше анықталды:

- орыс тіліне еуропа тілдерінен енген түбір терминдерді аудару барысында туындаған жарыспалылық (сол терминнің өзінің және оның баламасының

(түбір, туынды, қос және біріккен сөз, сөз тіркесі) немесе баламаларының, қазақ тілінің заңдылығына бейімделген және қазақ тілінің қосымшалары (жұрнақ, жалғау) жалғанған нұсқаларының қолданылуы, сонымен қатар қазақ тіліндегі бірнеше сөзбен (сөз тіркесімен) аударылуы);

- орыс тіліне еуропа тілдерінен енген күрделі (біріккен, қос) терминдерді аудару барысында туындаған жарыспалылық (біріккен сөзбен, қос сөзбен, сөз тіркесімен аударылуы);

- бір сыңары орыс тіліне еуропа тілдерінен енген, екінші сыңары орыс тілінің сөзінен құралған күрделі терминдерді аудару барысында туындаған жарыспалылық (сыңарларының аударылуы немесе аударылмауы);

- орыс тіліндегі терминдерді аудару барысында туындаған жарыспалылық (екі немесе одан да көп сөзбен, қос сөзбен, сөз тіркесімен, әртүрлі қосымшалармен (жұрнақтар, жалғаулар) аударылуы);

- қазақ тіліндегі сөздерді аудару барысында туындаған жарыспалылық (орыс тіліне еуропа тілдеріне енген бірнеше сөздің, орыс тіліне еуропа тілдеріне енген және орыс тілі сөздерінің баламасы ретінде қолданылуы; орыс тілі сөздерінің (сөз тіркесінің) баламасы ретінде қолданылуы);

- сөз тіркестерін аудару барысында туындаған жарыспалылық (орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөз бен орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөз тіркесінен тұратын терминдік тіркестердің аударылуы; орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөз бен орыс тілі сөзінен тұратын терминдік тіркестердің аударылуы; орыс тілінің сөзі мен орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөз тіркесінен тұратын терминдік тіркестердің аударылуы; орыс тілінің сөзі мен орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөздер мен орыс тілі сөздері тіркескен, бірнеше сөзден тұратын аралас терминдік тіркестердің аударылуы).

Тіл біліміндегі зерттеулерді және тілдік материалды талдау негізінде жоғарыда жасалған жіктемелерді негізге ала отырып, терминологияда жарыспалылық (синонимділік, дублеттілік) құбылысының пайда болуына мынадай лингвистикалық түрткіжайттар әсер етеді деп тұжырымдаймыз:

- терминологиядағы бірізділіктің болмауы, әртүрлі ғылым салаларындағы ұғымдардың түрліше аталуы, яғни кәсіби дискурстың дамуы барысындағы қолданыстар;

- ғылым салаларында және публицистикада және т.б. кейбір терминдердің түрлі атауларының қалыптасуы;

- әдеби тіл бірліктерінің, диалектілер мен архаизмдердің терминденуі, жаңа атаулардың (неологизмдердің) пайда болуы;

- шеттілдік терминдердің ғылыми мәнін ашу мен түсіндіру, ұғымдық мағынасының шекарасын айқындау, мәтінде бір сөздің немесе тіркестің қайтала-

нуын болдырмау мақсатында бірнеше шеттілдік терминнің қатар қолданылуы немесе шеттілдік терминдерге балама ретінде қазақ тілінде жаңа неологизм сөз жасау;

- шеттілдік терминдерге балама ретінде қазақ тіліндегі перифразалық атаулардың қолданылуы.

Қорытынды

Салалық терминологиялық сөздіктерде тіркелген, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен қолданылып жүрген терминдерді лингвистикалық тұрғыдан талдау барысында, әсіресе шет тілдерінен енген атаулар мен оларды қазақ тіліне аудару үдерісінде пайда болған жарыспалы қолданыстарға ерекше назар аударылады. Мұндай терминдер тілдің ішкі заңдылықтары мен сыртқы ықпалдардың өзара тоғысуы нәтижесінде қалыптасып, терминологиялық жүйеде әртүрлі нұсқада қолданылып келеді.

Зерттеу нәтижесінде кірме терминдер мен аударма баламалардың құрылымдық ерекшеліктері, морфологиялық құрамы және сөзжасамдық үлгілері айқындалып, олардың жарыспалы қолданылуының себептері ашылды. Осы негізде терминдер құрылымы жағынан белгілі бір топтарға жіктеліп, әр топтың өзіндік тілдік сипаттары сараланады. Мұндай жіктеу, бір жағынан, қазіргі қазақ терминологиясындағы жүйелілік пен бірізділік мәселесін айқындауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, шеттілдік бірліктердің қолданылуы себебінен қалыптасқан жарыспалылықтың сипатын кешенді түрде көрсетуге жағдай жасайды.

Жалпы алғанда, терминология жүйесінде байқалатын жарыспалылық құбылысын жаңа ұғымдарды атау барысындағы ғылыми ізденістердің нәтижесі ретінде қарастыруға болады. Бұл құбылыс, бір жағынан, ғылым мен білім салаларының дамуына, жаңа түсініктердің пайда болуына байланысты әртүрлі атаулардың ұсынылуымен түсіндірілсе, екінші жағынан, белгілі бір ұғымның біртұтас, орныққан терминдік атауы қалыптасқанға дейінгі өтпелі кезеңнің айқын көрінісі болып табылады. Осы кезеңде әртүрлі баламалар мен нұсқалардың қатар қолданылуы терминологиялық қордың ішкі динамикасын танытады.

Осыған орай термин таңдау үдерісінде кездейсоқтыққа немесе субъективті талғамға жол бермей, ең алдымен терминнің ғылыми анықтамасына толық сәйкес келетін мағыналық дәлдігіне баса назар аудару қажет. Сонымен қатар оның ғылыми мәтіндерде, заңнамалық құжаттарда және қоғамдық қолданыстағы жиілігін, орнығу деңгейін ескеру маңызды. Қолданыс аясы кеңейіп, ғылыми қауымдастықта мойындалған, ұғым мазмұнын дәл әрі ықшам жеткізетін нұсқаны бекіту терминологиялық жүйенің бірізділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Осылайша, жарыспалылықты шектеу мен ең ұтымды тер-

минді таңдау қазақ терминологиясын жүйелеу мен стандарттаудың маңызды тетігі болып саналады.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын ЖТН BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Лейчик, В.М. Термины-синонимы, дублеты, эквиваленты, варианты // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования: межвузовский сборник. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1973. – Вып. 2. – С. 103-107.
2. Шамилов, Р.М. Переводоведческий взгляд на явление терминологической дублетности в контексте обучения специальным видам перевода // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2021. – Т. 27, № 1. – С. 162-171. – DOI: 10.18287/2542-0445-2021-27-1-162-171.
3. Смирнова, Е.В. Синонимия в современной медицинской терминологии и ее лексикографирование (на примере англо-русских словарей) // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2011. – Т. 17, № 2. – С. 190-194.
4. Жөнкешов, Б. Тең мағыналы терминдер және біріздендіру мәселелері. – URL: <https://www.termincom.kz/articles/?id=80>
5. Карпинская, Е.В., Граудина, Л. К., Даниленко, В. П. Норма в терминологии // Культура русской речи. – М.: НОРМА, 2000. – 560 с.
6. Құрманбайұлы, Ш. Қазіргі қазақ баспасөзіндегі жаңа атаулар мен терминдер қолданысындағы өзекті мәселелер // Ана тілі. – 21–27.09.2017. – № 38 (1400).
7. Айдарбек, Қ.Ж. Ежелгі және қазіргі тілдік қатынастардың қазақ терминологиялық жүйесіндегі көрінісі // Turco-Slavica: Язык, этнос, культура в едином пространстве: коллективная монография / отв. ред. Шаймерденова, Н. Ж. – Петропавл: АО Полиграфия, 2011. – Б. 197–278.
8. Пілецький, В.І. Деякі лінгвістичні проблеми українського термінознавства // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність: матеріали засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996–1997 рр. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1997. – Т. 9. – С. 116-117.
9. Жиренов, С.А., Ержанқызы, Ә. Термин-синонимдердің мағыналық да-

муындағы өзгерістер // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – № 1 (131). – Б. 130-140. – DOI: <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.11>

10. Құлманов, С., Рсалиева, Н., Омарова, А., Ескендір, Ж. Қазіргі қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістер // Tiltanym. – 2023. – № 3 (91). – Б. 85-94. – DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-85-94>

С.К. КУЛМАНОВ

Институт языкознания им. А. Байтұрсынулы

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЯВЛЕНИЯ ВАРИАНТНОСТИ В КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. В статье представлен научный анализ исследований, посвящённых природе, причинам формирования и структурно-семантическим особенностям терминологической вариантности (синонимии, дублетности, вариативности) в общем языкознании и казахской лингвистике, а также сформулированы соответствующие выводы. В ходе исследования рассмотрены и сопоставлены теоретические взгляды отечественных и зарубежных учёных (О.С. Ахмановой, Д.С. Лотте, В.М. Лейчика, С.В. Гринёва, Ш. Курманбайұлы и др.) на проблему терминологической вариантности, выявлены их сходства и различия.

В статье в качестве основной причины терминологической вариативности рассматриваются отсутствие соблюдения терминологической унификации вследствие обозначения одного и того же понятия несколькими наименованиями, а также проблемы неточной передачи смысла в научных текстах и переводческой практике и неоднородности употребления. Кроме того, всесторонне охарактеризованы факторы, способствующие возникновению вариантных терминов, такие как обилие заимствованных терминов, процесс создания национальных эквивалентов, понятийные различия в различных отраслях науки и стратегии эквивалентного перевода.

В результате исследования установлено, что терминологическая вариантность в казахской терминологии проявляется преимущественно в процессе перевода корневых и производных заимствованных терминов, а также терминологических единиц, образованных из сложных слов, парных слов и словосочетаний.

В статье использованы методы отбора и систематизации терминов, морфемного, лексико-семантического, функционально-семантического и син-

хронного анализа. Полученные выводы могут служить теоретической и практической основой для научного перевода, а также для унификации и стандартизации терминологии казахского языка.

Ключевые слова: терминология, терминологическая синонимия, терминологическая дублетность, терминологическая вариантность, научный перевод, исконные термины, заимствованные термины, эквивалентные термины.

S.K. KULMANOV

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly

LINGUISTIC FACTORS OF THE PHENOMENON OF VARIABILITY IN KAZAKH TERMINOLOGY

Abstract. The article presents a scholarly analysis of studies devoted to the nature, causes of formation, and structural-semantic features of terminological variation (synonymy, doublet forms, and variability) in general linguistics and Kazakh linguistics, and formulates relevant conclusions. The study examines and compares the theoretical views of domestic and foreign scholars (O.S. Akhmanova, D.S. Lotte, V.M. Leichik, S.V. Grinev, Sh.Kurmanbayuly, and others) on the problem of terminological variation, identifying their similarities and differences.

The article considers as the main cause of terminological variation the lack of terminological unification resulting from the designation of a single concept by several names, as well as problems of inaccurate meaning transmission in scientific texts and translation practice and inconsistency of usage. In addition, the factors contributing to the emergence of variant terms – such as the abundance of borrowed terms, the process of creating national equivalents, conceptual differences across various fields of science, and strategies of equivalent translation—are comprehensively characterized.

The results of the study show that terminological variation in Kazakh terminology manifests itself primarily in the process of translating borrowed root and derived terms, as well as terminological units formed from compound words, paired words, and word combinations.

The article employs methods of term selection and systematization, morphemic, lexical-semantic, functional-semantic and synchronic analysis. The conclusions obtained may serve as a theoretical and practical basis for scientific translation, as well as for the unification and standardization of Kazakh terminology.

Keywords: terminology, terminological synonymy, terminological doublets,

terminological variation, scientific translation, native terms, borrowed terms, equivalent terms.

References

1. Leichik, V.M. Terminy-sinonimy, dublety, ekvivalenty, varianty [Terms-synonyms, doublets, equivalents, variants] // Aktualnye problemy leksikologii i slovoobrazovaniia. – Novosibirsk: Izd-vo Novosibirskogo un-ta, 1973. – Vyp. 2. – S. 103-107.
2. Shamilov, R.M. Perevodovedicheskii vzgliad na iavlenie terminologicheskoi dubletnosti v kontekste obucheniia spetsialnym vidam perevoda [A translation studies view of terminological doublets in teaching special types of translation] // Vestnik Samarskogo universiteta. Istoria, pedagogika, filologia. – 2021. – T. 27, № 1. – S. 162-171. – DOI: 10.18287/2542-0445-2021-27-1-162-171.
3. Smirnova, E.V. Sinonimiia v sovremennoi meditsinskoii terminologii i ee leksikografirovanie (na primere anglo-russkikh slovarei) [Synonymy in modern medical terminology and its lexicographic representation] // Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. A. Nekrasova. – 2011. – T. 17, № 2. – S. 190-194.
4. Zhonkeshov, B. Teñ maǵynaly terminder jáne bırızdendırı máseleleri [Equivalent terms and issues of unification]. – URL: <https://www.termincom.kz/articles/?id=80>
5. Karpinskaia, E.V., Graudina, L.K., Danilenko, V.P. Norma v terminologii [Norm in terminology] // Kultura russkoi rechi. – M.: NORMA, 2000. – 560 s.
6. Qırmanbaiuly, Sh. Qazırǵı qazaq baspasózindeǵı jańa ataular men terminder goldanysyndaǵy ózekti máseleler [Current issues in the use of new names and terms in the modern Kazakh press] // Ana tılı. – 21-27.09.2017. – № 38 (1400).
7. Aidarbek, Q. Zh. Ejelǵı jáne qazırǵı tıldık qatynastardıń qazaq terminologialyq júiesindeǵı kórinisi [Reflection of ancient and modern linguistic relations in the Kazakh terminological system] // Turco-Slavica: Iazyk, etnos, kultura v edinom prostranstve / otv. red. Shaimerdenova, N. Zh. – Petropavl: AO Poligrafia, 2011. – B. 197-278.
8. Piletskii, V.I. Deiaki linhvistychni problemy ukrainskoho terminoznavstva [Some linguistic problems of Ukrainian terminology studies] // Ukrainskiy pravopys i naukova terminolohiia: problemy normy ta suchasnist. – Lviv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u Lvovi, 1997. – T. 9. – S. 116-117.
9. Zhirenov, S.A., Erzhanqyzy, Ä. Termin-sinonimderdin maǵynalyq damuyndaǵy ózgerister [Changes in the semantic development of term-synonyms] // Iasauı universitetiniń habarshysy. – 2024. – № 1 (131). – B. 130-140. – DOI: <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.11>

10. Qūlmanov, S., Rsalieva, N., Omarova, A., Eskendir, Zh. Qazırgı qazaq terminologiasyndaǵy semantikalyq üderister [Semantic processes in modern Kazakh terminology] // Tiltanym. – 2023. – № 3 (91). – B. 85–94. – DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-85-94>

Автор туралы мәлімет

Құлманов Сәрсенбай Қуантайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология орталығының жетекшісі, Алматы қ., Қазақстан.

Кулманов Сарсенбай Куантаевич – кандидат филологических наук, профессор, руководитель Центра терминологии Института языкознания им. А. Байтурсынулы, г. Алматы, Казахстан.

Kulmanov Sarsenbai Kuantaevich – Candidate of Philological Sciences, Professor, Head of the Terminology Center of the A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty c., Kazakhstan.